

LES REUNIONS D'ARQUEOLOGIA CRISTIANA HISPÀNICA

Pere de Palol

La Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica que inaugurem avui a Lisboa és una continuació d'unes periòdiques sessions científiques que, amb ànim d'actualitzar troballes i estudis sobre l'època cristiana a la Hispània romana, celebrem des de 1966 a Vitòria.

Crec que pot ésser útil fer una mica d'anàlisi evolutiva de les reunions; explicar-ne el perquè, i el paper que han tingut i tenen en l'evolució de la nostra ciència, en proposar, també, nous corrents d'acord amb el que poden exigir noves troballes o nous mètodes preconitzats per corrents renovadors estructurals d'una ciència històrica que ja té carta de naturalesa a casa nostra.

Per aquest motiu em plau donar la benvinguda als investigadors de Portugal que ens han de fer conèixer les seves recerques i descobertes arqueològiques de llocs i monuments que, fins ara, no han arribat a les nostres síntesis. La presència, precisament, d'investigadors portuguesos a la darrera reunió de Maó, de l'any 1984, va poder preparar la d'avui a Lisboa, que podem tenir gràcies a l'aportació i suport de la Fundació Gulbenkian i de la Nova Universitat de Lisboa que amb l'Institut d'Estudis Catalans i la Universitat de Barcelona conjuntament, han assumit la feina i la responsabilitat de la Reunió.

EL PERQUÈ DE LES REUNIONS I ELS SEUS PROPÒSITS

El mes de setembre de 1965, a la clausura del Congrés Internacional d'Arqueologia Cristiana a Trèveris, es va acceptar la invitació per a celebrar el congrés següent, a Barcelona. Era la primera vegada que un congrés d'aques-

ta temàtica i dimensió es portaria a la vella Hispània cristiana.

Fins aquest moment la investigació arqueològica sobre l'època i el seu contingut cristià s'havia fet d'una manera dispersa, gens sistemàtica i –malgrat les contribucions sempre personals dels investigadors espanyols i estrangers– mai no s'havia pensat en sistematitzar-ho en una disciplina coherent i acadèmica.

Vàrem creure que era el moment d'intentar estructurar i donar cohesió a tot un món de recerca destinat a tenir un gran futur. Jo mateix havia d'intentar agrupar tot un conjunt de monuments i coneixements dispersos fins al moment, en una unitat històrica. La meua *Arqueologia cristiana de la Espanya romana* havia estat escrita els anys 1960 i 1961 i editada el 1967. El Congrés de Barcelona del 1969 feia necessari un estat de qüestió i una reunió nacional d'arqueologia cristiana.

Així, la primera reunió d'arqueologia cristiana hispànica es va convocar i celebrar a Vitòria, l'octubre de l'any 1966 i les actes foren editades l'any següent.

Pel Congrés Internacional, s'havia preparat tota la informació i investigació de l'arqueologia hispànica en aquesta reunió i amb l'obra citada més amunt, a més d'altres treballs i excavacions empreses, sobretot, per l'Institut arqueològic alemany de Madrid sota la direcció del professor Schlunk, un dels animadors de la mateixa reunió a Vitòria. El motiu, així, no era només el d'intentar reunir els treballs dispersos i posar en contacte els mateixos investigadors amb una finalitat clarament «domèstica», sinó, a la vegada, proporcionar als investigadors que assistiren al Congrés de Barcelona: una documentació i un estat de qüestió el més modern i complet possible. Així es va celebrar per la crítica internacional.

Les novetats del Congrés Internacional del 1969 i l'evolució de la metodologia històrica feien necessària una altra Reunió Hispànica. Entretant s'havia creat la primera càtedra d'Arqueologia cristiana a la Universitat de Barcelona l'any 1970. Aquest fet donava suport universitari, com tenien la major part dels països d'Europa, a un tipus d'investigació i ensenyament que s'introduïa, definitivament a la nostra vida acadèmica.

La *Segona Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* es va celebrar a l'abadia de Montserrat i a Barcelona la tardor de l'any 1978, i les actes s'editaren a Barcelona l'any 1982. La va organitzar l'Institut d'Arqueologia i de Prehistòria de la Universitat de Barcelona, juntament amb l'abadia de Montserrat i la participació de l'Institut d'Estudis Catalans.

La nova reunió a Montserrat va tenir dos clars objectius. Per una banda, l'actualització de nous documents i la projecció dels resultats del Congrés Internacional de Barcelona durant els anys de funcionament de la càtedra de Barcelona. En segon, i molt important lloc, el propòsit d'actualitzar i modernitzar el mateix contingut doctrinal no sols de l'arqueologia cristiana, sinó també del moment històric i de la societat cristiana dins el més ampli contingut romà baix imperial. Vàrem entendre i proposar aspectes diversos profans i històrics de la mateixa societat, que sobrepassen l'estricta contingut religiós. Es va programar i portar a terme un projecte interdisciplinari amb la participació d'especialistes de matèries diverses, no només hispànics sinó també estrangers. Al costat de temes estrictament arqueològics es varen presentar propostes històriques, penetració i difusió del cristianisme i altres d'anàlisi social, de topografia urbana en funció del fet religiós i de la seva organització sòcio-política; relació monuments-textos escrits, monuments i litúrgia; anàlisi d'aspectes formals de predicació, etc. Totes, disciplines complementàries per a una més àmplia anàlisi històrica del moment cristià.

La *III Reunió*, es va celebrar a l'illa de Menorca l'any 1988, i les actes han estat editades el 1994. Les directrius metodològiques han obert els horitzons analítics en altres aspectes de la realitat històrica, econòmica i social –a més de l'estrictament arqueològic– dins de la tendència actual que porta la investigació cap a un coneixement més general del Baix Imperi i del cristianisme dins la realitat diària del món profà romà. Així al costat de ponències històriques, patristica etc., i d'altres clarament arqueològiques, es varen presentar taules rodones sobre aspectes sòcio-econòmics

com els mecanismes de relació i difusió humana i doctrinal, estudiant els mitjans que ho manifesten i ho fan possible, com la moneda; o bé els exemples de productes que –com a fòssils directors de clara difusió– en varen ésser testimonis més clars. És el cas de les ceràmiques fines.

Va haver-hi, per tant, un nou intent d'obertura conceptual i d'investigació evocant, àmpliament, a l'època de desenvolupament del cristianisme antic. L'aportació internacional, fou, també, d'una gran riquesa.

La reunió de Lisboa, que ara inaugurarem, té un nou programa i una nova ambició al costat del propòsit tradicional de presentar un estat de qüestió.

Un aspecte molt important és el de conèixer i discutir sobre els jaciments portuguesos força desconeguts per la ciència internacional, que completen de manera molt generosa el que se sap de l'arqueologia cristiana d'una part de les províncies Bètica y Lusitània occidentals, amb una particular atenció a l'anàlisi de la relació entre la ciutat o el *fundus* –és a dir, un establiment fix– i l'entorn geogràfic. Ciutat i territori, *villa* i territori, així s'ha programat. Es tracta d'estudiar la implantació humana i la realitat del propi territori, amb totes les imbricacions possibles. El mètode i els propòsits són dins de les actuals preocupacions de la recerca històrico-arqueològica del món antic i medieval. N'esperem fruits molt positius.

ESQUEMA DE L'EVOLUCIÓ DE LA INVESTIGACIÓ CRISTIANA DELS DARRERS ANYS

Les reunions d'Arqueologia Cristiana Hispànica han intentat un procés de modernització de la metodologia d'investigació de l'arqueologia cristiana dins el seu context sòcio-polític tant si el veiem en un prisma d'antiguitat tardana o bé dins l'àmbit dels *christiana tempora*, cars a Marrou, a Février o a nosaltres mateixos. El propòsit d'amplitud històrica i de copsar uns horitzons el més complets possibles, ha estat la norma dels nostres programes sempre atents al que es feia a fora de casa i el que n'era vàlid i es podia incorporar. Els nostres esquemes responen doncs, al mateix procés de modernització de la nostra ciència. És evident que els progressos des de les obres inicials de preguerra com l'estudi de CAMPS CAZORLA *Arte hispanovisigodo* en el volum III de la Historia de España dirigida por Menéndez Pidal (Madrid, 1940) han vist esforços d'actualització com el volum II d'Arts Hispaniae, *Arte hispano-visigodo*,

(Madrid, 1947), en la part d'HELMUT SCHLUNK. Esforços de síntesi i voluntat històrica integradora presidien el meu esquema *Arqueología cristiana y visigoda*, editat pel Congrés Internacional de Ciències Prehistòriques i Protohistòriques de Madrid del 1954 esquema ampliat i reproduït en l'estudi «Esencia del arte hispánico de época visigoda: romanismo y germanismo» en la *III Settimana di Studi sull'alto medioevo* Spoleto 1955 (editat el 1956). Tot plegat havia de portar a la síntesi *Arqueología cristiana de la España romana* de 1967, escrit entre 1960 i 1961, i a la Reunió de Vitòria, i immediatament, al Congrés de Barcelona del 1969. Síntesis posteriors, més properes a nosaltres, són els meus *Arte hispánico de época visigoda* i *Arte paleocristiano* (La Polígrafa, de Barcelona, 1968) i, l'obra de J. FONTAINE, *L'art préroman hispanique* (Zodiaque, 1973). Més tard l'obra de conjunt de H. SCHLUNK i TH. HAUSCHILD *Die Denkmäler frühchristlichen und westgotischen Zeit*, dins *Hispania Antiqua I*. (Maiz, 1978), als quals cal afegir el meu *Arte y arqueología* en la nova versió del volum d'història visigoda de la *Historia de España d'Espasa y Calpe*, originàriament dirigida per Menéndez Pidal *cit.* (Madrid, 1991) o bé obres de més àmplia divulgació i àmbit històric i geogràfic com *Los godos en el Occidente europeo. Ostrogodos y visigodos en los siglos V-VII*, escrit en col·laboració amb GISELA RIPOLL (Madrid, 1988).

Fins a arribar a la síntesi, l'evolució de la nostra ciència és producte d'estudis monogràfics de certs monuments rellevants i d'uns primers passos per unificar treballs semblants, com foren els capítols de PUIG I CADAFALCH, per exemple, en la seva monumental obra de l'*Arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I, o bé l'apèndix sobre arqueologia cristiana de J. MÈLIDA en el volum dedicat a *La España romana* de la mateixa *Historia de España* de Menéndez Pidal, ja citada. Mai no va tenir, però, l'interès ni la profunditat de la part d'art visigòtic de la mateixa història, de CAMPS CAZORLA, en realitat una tesi de doctorat feta sota les directrius de Gómez Moreno. També en la part final del volum I de la *Historia eclesiástica de España*, de ZACARÍAS GARCÍA VILLADA (Madrid, 1929) hi ha una presentació dels monuments cristians. No cal oblidar, tampoc, estudis prou pioners com el de BOTET I SISÓ, *Sarcófagos romano-cristianos esculptados conservados en Catalunya* (Barcelona, 1866) o treballs amb una certa ambició, ja, de síntesi i de relacions mediterrànies, com les notes de les conferències de RUBIÓ I BELLVER en parlar de la basílica de sa Carrotxa de

Porto Cristo, a Mallorca (AIEC, 1909-10), que han arribat a les nostres mans.

ELS LÍMITS HISTÒRICS I CRONOLÒGICS

Un fet clar i manifest, en aquesta fase de temps, és la separació entre el món paleocristià i el visigòtic. Existeix entre els investigadors una visió molt «romana» del món paleocristià que es limita a temps romans quasi exclusivament. Si a Itàlia hi ha un cert refús per *i barbari*, també entre els historiadors hispànics succeix el mateix pel que fa referència als visigòtics. El cristianisme com a manifestació arqueològica i artística, s'estudia exclusivament com una continuïtat i apèndix, sense massa personalitat plàstica, del món romà sense valorar-ne la seva real essència. Així ho tenim en l'obra de Puig i Cadafalch, l'investigador més complet i erudit d'aquesta generació, i es veu clarament en el que hem citat de Mèlida i altres autors. El món germànic per a Puig és introductiu al medieval. PERE BATLLE, de Tarragona, format en el Pontificio Istituto di Arqueologia Cristiana de Roma, individualitza, finalment, el món paleocristià en el volum II de l'*Ars Hispaniae* (Madrid, 1947); però el limita cronològicament segons la tradició romana. SCHLUNK, en el mateix volum, al contrari, inclou com a visigots monuments clarament paleocristians –però de temps visigòtics– trencant amb la rigidesa cronològica fins al moment acceptada, valorant més la pròpia realitat dels monuments que la cronologia política. En el meu esquema de 1954 i l'estudi a Spoleto, postulo la real continuïtat dels dos moments, el que vol dir, des d'un punt de vista històric, permanència demogràfica i confessional, almenys fins a la fi del regne dels visigots.

Avui, tots hem insistit en aquest fenomen de continuïtat i en l'existència d'una mena de koiné confessional, ideològica i litúrgica, amb les normals variants que tota evolució presenta; realitats assumides per a la investigació actual.

Els problemes de l'estudi de les restes arqueològiques, però, no acaben aquí. Existia una clara diferenciació sobre el tractament del que podríem anomenar art major –arquitectura i escultura, sobretot– i els petits objectes d'ús diari, les mal anomenades arts menors o art industrial, tant d'ús personal com religiós. El primer era patrimoni exclusiu dels historiadors de l'art; el segon dels arqueòlegs de camp i excavadors, com a una continuïtat de mètodes d'anàlisi d'èpoques protohistòriques, herència germànica en el món de les

grans necròpolis germàniques a Europa, de pobles entre nosaltres plenament històrics i desenvolupats. Se seguia una tradició investigadora que derivava de l'estudi del món protohistòric celta del grup de La Tène, p.e. A la investigació espanyola hi ha casos claríssims d'aquesta dualitat i divorci. Eminent investigadors com Gómez Moreno o Camps Cazorla estudien l'art monumental, sense oblidar, però, certs aspectes de l'anàlisi o col·leccionisme dels petits objectes, com és el cas de Gómez Moreno al capdavant de l'Instituto Valencia de Don Juan de Madrid. Així, la presentació dels petits objectes en el volum citat de la España Visigoda, de Menéndez i Pidal, al costat del brillant estudi de Camps Cazorla, el fa, de manera força tangencial, J. Ferrandis. Schlunk és el primer que ho presenta amb una certa unitat en el seu text de l'*Ars Hispaniae* citat. La investigació dels petits objectes, art mobiliari, té una clara tradició germànica i germanitzant entre els investigadors espanyols que ve d'obres importants de Götze, Åberg, Zeiss que varen tenir una influència decisiva en Santa Olalla i en Reinhart, paladí de la germanització a ultrança sobre la història nacional espanyola. Avui, feliçment, a més del fet de l'anàlisi conjunta de tots els aspectes arqueològics cristians des de l'arquitectura més complexa amb l'escultura corresponent, fins als objectes litúrgics, o personals (bronzes, ceràmiques, vidres, etc.), es recupera, també la recerca «a la germànica», de l'art mobiliari visigòtic fins ara exclusivament en el camp de l'interès dels investigadors alemanys, superada de moment pel grup de Santa Olalla. Gràcies als estudis de G. RIPOLL, entre ells la seva tesi de doctorat *La ocupación visigoda en época romana a través de sus necrópolis (Hispania)* (Universitat de Barcelona, 1991, tesi microfitejada núm. 912), l'interès ha tornat als horitzons germànics però dins un context modern d'interpretació històrico-demogràfica. Per Portugal afortunadament l'obra bàsica de FERNANDO DE ALMEIDA, *Arte visigótica em Portugal* (Lisboa, 1962), presenta perfectament els dos aspectes de les fonts materials monumentals i mobiliàries.

Aquest procés per a donar unitat a una època des de les seves restes arqueològiques obligava una projecció cap el món romà, també, de l'estudi dels objectes d'ús diari; és a dir, de l'utilatge romà baix imperial. Un intent d'incorporació es planteja, ja, en el meu estudi de Spoleto, on el record de l'obra de RIEGL *Spätromische Kunstindustrie* (Viena, 1901), havia tingut una molt forta suggestió, el mateix que, metodològicament, tingueren les síntesis àmplies de SALIN,

Civilisation Merovingienne (París, 1950-57) i les obres de J. Hubert, que lliguen definitivament art monumental i mobiliari dins un únic teixit històric.

Una altra realitat, prou rellevant, havia estat un cert divorci entre les fonts arqueològiques, el mateix de temps romans cristians, com visigòtics, i els textos històrics dins la mateixa realitat sociopolítica del moment. Molt rarament es feien citacions històriques, procedents dels martirologics, de la patristica en general o dels documents amb valor prosopogràfic al costat de les cròniques històriques, en les grans síntesis d'arqueologia d'aquestes etapes cristianes.

Un exemple del bon ús d'aquestes fons el tenim en les síntesis d'un filòleg i historiador de la literatura cristiana, el professor J. Fontaine, en la seva obra *L'Art préroman hispanique* citada.

Absències importants en la historiografia romana cristiana i visigòtica feien més difícil una profunda interpretació arqueològica i històrica dels monuments i limitaven els horitzons dels arqueòlegs. En obres de conjunt el coneixement de la societat romano-visigòtica, el mateix en l'aspecte religiós, màrtirs, sants, dignitats eclesiàstiques, etc.— com dels grups potents governants, són absents de tota síntesi, quan la societat és la protagonista i autora dels fets i dels monuments estudiats. La reunió de Montserrat va intentar corregir-ho tractant la societat cristianitzada tant en la seva base demogràfica com en les esferes governants prepotents. Dues tesis de doctorat, però, ja havien preparat el camí. La de R. PUERTAS TRICAS, *Iglesias hispánicas, siglos IV al VIII. Testimonios literarios* (Madrid, 1975) analitzant les citacions literàries de monuments cristians episcopals o monacals moltes vegades sense restes arqueològiques conservades. La difusió geogràfica de les comunitats cristianes era complementada, així, amb una altra realitat de documentació. Per altra banda, la tesi de J. VILELLA *Relaciones exteriores de la Península Ibérica durante la Baja Romanidad (300-711). Prosopografía* (Universitat de Barcelona, 1987. Tesi microfitejada núm. 195), posava les bases d'un complement humà, de la societat d'élite del món cristià. La ponència de FÈVRIER *Archéologie et Société* a Montserrat, arribava a un nivell més pla, d'un poble menys privilegiat.

A conseqüència d'aquests nous horitzons, la investigació supera un excessiu formalisme de tipologies i paral·lelismes —moltes vegades sense comptar massa en les diferències geogràfiques o cronològiques. L'anàlisi monumental va adquirint

amplitud. La basílica s'estudia en funció a la ciutat i al nucli urbà del que forma part. La prioritat passa a l'urbanisme. És una tendència moderna que hem vist àmpliament analitzada en el Congrés Internacional d'Arqueologia Cristiana de Lió de l'any 1986. Incrustar la realitat topogràfica d'una societat cristianitzada en un conjunt preexistent, és un fenomen d'investigació recent que avui preocupa, i així ho dèiem en la presentació del propòsit concret d'aquesta reunió de Lisboa. Interessa l'espai i el monument o conjunt monumental incrustat en el mateix. S'ha passat a analitzar la topografia cristiana, tant urbana com rural. I, naturalment, la funcionalitat i la raó de la implantació o transformació topogràfiques. Els motius de funcionalitat i estructures s'han projectat des de models romans clàssics, bàsicament religiosos i polítics ben analitzats per a Roma. Avui preocupa la realitat funcional litúrgica de les construccions cristianes, temples, baptisteris, martiris, episcopis. També els problemes han estat objecte d'una brillant tesi de doctorat de CRISTINA GODOY *Funcionalidad de la arquitectura cristiana hispánica. Siglos IV-VIII. Arqueología y liturgia* (manuscrit em premsa). L'anàlisi sòcio-política de les estructures de prestigi cortesanes, són motiu d'estudi, com s'ha vist en la reunió de Milà (*Milano capitale dell'Impero, 286-402*. Milà, 1990) on vàrem tractar del conjunt monumental toledà de prestigi amb l'intent d'explicar el perquè de la ubicació dels grups episcopals i martirials d'acord amb una política de poder reial i la imbricació amb la realitat episcopal com a poder paral·lel.

A la Universitat de Barcelona s'està realitzant una anàlisi del territori sota la direcció del professor Josep M. Gurt. Rosario Navarro investiga els cementiris cristians de les Balears; Gisela Ripoll estudia les necròpolis germàniques en la seva obra citada; Cristina Godoy analitza els elements litúrgics; a Barcelona s'estudien els aspectes urbans d'aquesta ciutat sota el guiatge d'Oriol Granados; a València un grup d'investigadors, dirigits per A. Ribera, s'ocupa d'aspectes d'urbanística; el mateix que duen a terme el grup de Tarragona encapçalat per Xavier Dupré i Xavier Aquilué, i el de Cartagena, guiat pel professor Sebastián

Ramallo. També cal esmentar els reculls de materials i les excavacions noves de Mèrida fets per Pedro Mateos Cruz i Luis Caballero. Tots són exponents d'aquesta nova realitat de la investigació.

En tot aquest procés, recent en les Reunions d'Arqueologia Cristiana Hispànica, hem pogut gaudir de la col·laboració d'eminents investigadors estrangers. La base de coneixements textuais dels martirologis hispànics ens és personalment oferta per Mn. Saxer. Février, malauradament desaparegut massa aviat, va posar l'accent en el paper de la societat romana cristianitzada, en la reunió de Montserrat, com he dit; el professor Fontaine brillantment va proposar possibles i diferents lectures històriques a textos patristics; Duval fou, sempre, un suport erudit de referència arqueològica i epigràfica universal. La professora Cantino, ara, incorpora els seus coneixements i mètodes d'anàlisi topogràfica als nostres estudis.

La Reunió de Lisboa, ens permetrà d'aprendre dels seus investigadors els resultats de la seva feina, i també de proposar-los els esquemes metodològics que a nosaltres ens han estat vàlids. A la vegada, discutir amb ells, el que pensem que puguin ser directrius renovades per a l'arqueologia cristiana hispànica.

La Universitat Nova de Lisboa i la Fundació Calouste Gulbenkian han fet possible que l'Institut d'Estudis Catalans i la Universitat de Barcelona hagin pogut realitzar aquesta Reunió a Portugal, la qual vaig copresidir juntament amb el professor Artur Nobre de Gusmão. Els professors J.M. Bairrão Oleiro, Josep M. Gurt, Justino Maciel i Francesc Tuset varen programar amb nosaltres el contingut científic de la Reunió. L'edició de les actes ha estat preparada per nosaltres mateixos, el professor Gurt i la Sra. Núria Tena, secretària de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, que va ser, també, secretària d'organització de la reunió a Lisboa.

L'edició de les actes ha estat a càrrec de l'Institut d'Estudis Catalans de Barcelona amb l'ajuda de la Fundació Calouste Gulbenkian de Lisboa.

A tots ells el meu reconeixement més sincer.